

פנייה למלאכים בפיוטי הסליחות

הלכה ומנהג, אמונה ורגש

- א. הקדמה וסקירה כללית
- ב. דעת שוללי אמירת הפיוטים
- ג. על הפיוט "שלום עליכם"
- ד. המסנגרים על אמירת הפיוטים
- ה. פשרות מעשיות ושינויי נוסח
- ו. הסגנון הפיוטי - היתר ושוברו בצידו

א. הקדמה וסקירה כללית

בחלק מפיוטי הסליחות, המקובלים בעיקר בקרב יוצאי ארצות אשכנז, ניתן למצוא פנייה למלאכים ולכוחות עליונים. פוסקים רבים לאורך כל הדורות העירו שפנייה מעין זו מבטאת מתן כוח עצמי לאותם גורמים, וגובלת לכאורה באיסור עבודה זרה בהתאם לעיקר החמישי מ"ג עיקרי האמונה שייסד הרמב"ם, שם קבע כי אין לפנות בבקשה או תפילה אלא לקדוש ברוך הוא ולא למלאכים, שאין להם שליטה ובחירה. עוד ביאר שם הרמב"ם שאזהרה זו היא בכללו של איסור עבודה זרה. מנפח העיסוק בשאלה זו לאורך הדורות עולה כי מדובר בנושא בעל היבטים רגשיים והגותיים, החורגים הרבה מעבר לשאלת הלגיטימיות של אמירת הפיוטים המדוברים.

בין הפיוטים מהסוג הזה מפורסם ביותר הפיוט "מכניסי רחמים", הנאמר בכל יום ימי הסליחות, ונזכר על ידי רבים מגאוני בבל'. פיוט קדום אחר הוא הפיוט "מלאכי רחמים משרתי עליון חלו נא פני אל במיטב היגיון" הנאמר ביום שני לסליחות, שנתחבר ע"י ר' שמואל ב"ר יהודה ממגנצא, שנהרג על קידוש השם עם משפחתו בפרעות תתנ"ו. כך גם הפיוט "אזכרה אלהים ואהמיה" שנכתב ע"י ר' אמיתי ב"ר שפטיה במאה התשיעית לסה"נ. בפיוט זה, הנאמר בסליחות ליום החמישי מעשרת ימי תשובה נכתב: "מידת הרחמים עלינו התגלגלי ולפני קונך תחיתנו הפילי". גם בפיוט "שבת הכסא" לר' שמעון בר יצחק הגדול ממגנצא, הנאמר ביום שלישי לעשרת ימי תשובה, אנו מוצאים: "קדישי עליונים שרפים ואופנים, השמיעו תפילותינו פני

1 סדור רב סעדיה גאון, מהדורת י' דודזון, ש' אסף וי' יואל, הוצאת ראובן מס, ירושלים תשכ"ג, עמ' שנו. אוצר הגאונים, תענית, חלק התשובות, ס' נא, עמ' 25-26 בשם רב שריא גאון ורב האי גאון בעניין סדר הסליחות בעת צרה "ואמרין בתריהון מכניסי רחמים". הפיוט מובא גם בסדר רב עמרם גאון, מהד' גולדשמידט, הוצאת מוסה"ק, עמ' קנט.

אדוני האדונים". כיוצא בזה ניתן למצוא בעוד פיזיקים מיוחסים וקדומים רבים.²

מעניין כי פיזיקים אלו השתמשו דווקא בקרב בני אשכנז, וכמעט שאין אנו מוצאים דוגמתם אצל בני עדות המזרח. חריגה מסוימת ניתן לראות בפיזיק "אל נורא עליה" הנאמר בתפילת נעילה. פיזיק זה התחבר על ידי המשורר הספרדי הגדול רבי משה אבן עזרא בסוף המאה האחת העשרה לסה"נ, ובסופו נכתב: "מיכאל שר ישראל אליה וגבריאל, בשרו נא הגאולה בשעת הנעילה". בפיזיק אחר למוצאי שבת אנו מוצאים חריזה דומה: "מיכאל שר ישראל, אליהו וגבריאל, בואו נא עם הגואל, קומו רנו בחצי הלילה". אלא שיותר מתפילה אל המלאכים, יש בפיזיק זה תיאור ציפיה ותקווה. מפליא הדבר שאפילו בסליחות בני תימן, האמונים על משנתו של הרמב"ם, נמצא הפיזיק: "אראלי מרומים בשיר ושבח קמים... כמליצי עמדו נא לבקש הרחמים", אלא שזהו פיזיק מאוחר, והופעתו אכן עוררה פולמוס פנימי גדול.³ רבים מפיזיקים אלו מקובלים עד מאוד, ואף חוברו להם מנגינות מרטיטות לב,⁴ אך באותה מידה של התקבלותם העממית בה במידה גם עמדו בעין הסערה.⁵

2 הרב שמואל שפרכר במאמרו "הפולמוס על אמירת מכניסי רחמים" שהתפרסם בכתב העת ישורון ג, תשנ"ז, מנה 130 פיזיקים כאלו.

3 ביחס לאמירת הפיזיק ראה סידור "עץ חיים" עם פירוש מהרי"ץ (רבי יחיא צלאח) המלמד סנגוריה על אמירת הפיזיק. ומאידך ראה בסידור "שיח ירושלים" בעריכת מור"י קפאה, הוצאת מכון משה תשנ"ה, עמ' שנו, שציין לרמב"ם במו"נ ח"א, פרק נט, הכותב שאצל חלק מהפייטנים קיים סגנון הגובל בהפקרות וכפירה, ומציין למאירי בחידושו בסוף פ"ד של מסכת סנהדרין השולל כל פנייה לאמצעים וכוחות, וכותב בין השאר: "שאינו אנו צריכין למכניסי רחמים ולסרסורין לפני הקב"ה, אלא נקרא והוא יענה בכל קוראינו אליו". ראה עוד בזה יהודה רצאבי, "דרדעים", עדות, שנה א, ג, תש"ו, עמ' 167.

4 נציין לדוגמה את לחנו הנפלא של ר' חיים בנט מחצר סערט-ויז'ניץ לפיזיק "מכניסי רחמים", שהתקבל בחום רב בכל חלקי הציבור.

5 אציין כמה מקורות חשובים שלא הובאו במאמרנו: ר' יצחק לאמפרונטי, פחד יצחק, ערך "צרכיו" דף לג, ב-נח, א; שו"ת שמש צדקה, או"ח סי' כג-כד; שו"ת יהודה יעלה, או"ח סי' כא; שו"ת זכר יהוסף, או"ח סי' רי; שו"ת ויצבר יוסף, סי' סח ס"ק ב; שו"ת אגרות משה, או"ח חלק ה סי' מג ס"ק ו; שו"ת ציץ אליעזר, חלק יד, סי' מח; שו"ת יביע אומר, ח"א, או"ח סי' לה ס"ק י ועוד. הפולמוס תפס מקום אף בספרות החדשה של המחקר התורני. ראו הרב שלמה שפרכר, "הפולמוס על אמירת מכניסי רחמים", ישורון (מאסף תורני) ג, ניו יורק-ירושלים תשנ"ז, עמ' תשו-תשכט; הרב יוסף שמואל זכטר, "תשובת הרוקח בעניין מכניסי רחמים", ישורון (מאסף תורני, שם), עמ' מא-מז; שמחה עמנואל, "על אמירת פיזיק 'מכניסי רחמים'", 'המעין' לח, א (תשרי תשנ"ח) עמ' 5 ואילך, ותגובות רמ"א פטרבורג ור"י אופנהיימר ב'המעין' לח, ג (ניסן תשנ"ח) עמ' 67; ר' יצחק קראוס, "מי הם מכניסי רחמים? לשאלת הפיזיק בקהילות ישראל", דף שבועי אוני' בר אילן (1086), ניצבים וילך, תשע"ד; אדיר דחוח הלוי, "פנייה למליצי ישר' לפי הרמב"ם - פולחן דתי או סטייה מחשבתית?" באתרו.

ב. דעת שוללי אמירת הפיוטים

דעת השוללים פשוטה וברורה: בפנייה למלאך יש צד של עבודה זרה, כפי שניסח הרמב"ם בהקדמתו לפירוש המשנה בפרק חלק (שהיא המקור של "ג העיקרים הנ"ל):

היסוד החמישי - שהוא יתברך הוא הראוי לעובדו ולגדלו ולהודיע גדולתו ולעשות מצוותיו, ושלא יעשה כזה למי שהוא תחתיו במציאות מן המלאכים והכוכבים... וכן אין ראוי לעובדם כדי להיותם אמצעים לקורבה אליו. אלא אליו בלבד יכווננו המחשבות ויניחו כל מה שזולתו. וזה היסוד החמישי הוא האזהרה על עבודה זרה.

כדברי הרמב"ם, כתב גם הרמב"ן בדרשה שנשא בברצלונה לאחר ויכוחו הגדול עם הנוצרים עסק הרמב"ן גם בסגידה לכוחות ולמלאכים, וכך כתב:

והע"ז השלישית: מהם העובדים למלאכים... או להיותם מליצים בינם ובין האל לעובדים אותם... וכל זה נזהר לנו בתורה. ונראה שאפילו להתפלל להם על דרך זה אסור לנו, כמו שנאמר בהגדה: בשר ודם יש לו אוהב, אם באת לו עת צרה אינו נכנס לביתו פתאום, אלא הולך ועומד על פתח חצרו של פטרונו וקורא לעבדו או לבן ביתו, והוא אומר לו איש פלוני עומד בחוץ; אבל הקב"ה אינו כן, אלא אמר הקב"ה, אם באת לך עת צרה לא תצווח לא למיכאל ולא לגבריאל ויענו לך, אלא אלי צווח ואני אענה לך. הדא הוא דכתיב: "כַּל אֲשֶׁר יִקְרָא בְּשֵׁם ה' יִמְלֹט" (משלי ג, ה), ולא לגבריאל. ולפי זה אנו... [תיבות חסרות במקור] ב"מיכאל שרא רבא" וב"מכניסי רחמים", וכן נראה דברי הרב בספר המדע. ובמין זה של ע"ז אמר הכתוב: "וַיַּעֲבֹדוּ אֱלֹהִים אֲחֵרִים" (דברים כט, כה).⁶

הרמב"ן התייחס בדבריו לפיוט "מכניסי רחמים", והזכיר במפורש שכל פנייה למלאכים שיש בה מן המחשבה כי הינם בעלי כוח ויכולת הינה אסורה, ובכלל הדברים אסורה אף תפילה על דרך זו. הוא הביא ראיה מהתלמוד הירושלמי במסכת ברכות פ"ט ה"א הקובע: "אם באת לך עת צרה לא תצווח לא למיכאל ולא לגבריאל אלא לי צווח ואני אענה". את דברי הירושלמי ניתן אולי להבין כהדרכה אמונית ערכית בלבד, אך הרמב"ן ראה בכך ביטוי לאיסור עבודה זרה.

גם באשכנז, שם נהגו לומר פיוטים אלו, רבו המערערים. ראשון לכולם הוא כפי הנראה ר' יהודה בן ר' יקר, שנולד בפרובנס והיה תלמיד הריצב"א מבעלי התוספות בצרפת, ולימים רבו של הרמב"ן בספרד. ר"י ב"ר יקר הקשה על המנהג שהרי לא

6 כל כתבי רמב"ן ח"א, דרשת "תורת ה' תמימה", הוצאת מוסד הרב קוק תשכ"ג, עמ' קעא.

מצאנו בחז"ל פנייה אל מלאכים שיבקשו רחמים עליהם, ויש בזה צד של עבודה זרה, שהרי אמרה תורה: "זָבַח לְאֱלֹהִים יִחָרֵם בְּלִתִּי לֵה' לְבָדוֹ" (שמות כב, יט).⁷ אחריו אנו מוצאים את ר' יעקב בן ר' אבא מרי אנטולי, תלמיד חותנו הגדול ר' שמואל אבן תיבון. בספרו "מלמד התלמידים" על התורה, בפרשת יתרו, אגב הדיבר השני ואיסור עבודה זרה, הזהיר מפני פנייה למלאכים:

מה שנהגו בקצת מקומות לומר "מכניסי רחמים" ... לא טוב המנהג ההוא... לא המלאכים ולא זולתם ראוי לפגוע בהם (לפנות אליהם), שלא יקבלם באלוה. וראיה לזה, שלא מצאנו בתפילת משה רבינו ולא בתפילת שאר הנביאים ולא בסדר אנשי כנסת הגדולה זכר רק לשם לבדו יתעלה. ומה שאמר יעקב: "הַמְלִאָאָה הַגְּאֹל אֶתִּי מִפֶּלַע יָרַע יְבָרַךְ אֶת הַנְּעָרִים" - אל השם לבדו הייתה התפילה ההיא. כי כן קדם לו: "הַאֲלֹהִים הִרְעָה אֶתִּי מֵעוֹדֵי עַד הַיּוֹם הַזֶּה".

כך כתב גם ר' יוחנן טריוויש בפירושו "קמחא דאבישונא" לסידור בני רומא: יש לאדם להשתדל למחוק מסידורי התפילות כל שם ומלאך בבקשה ויהי רצון שכתבו אנשים חסרי דעת... והיטעו רבים מהמון העם המוצאים אותם כתובים, ואין בהם דעת נכונה להבחין בין האמת להופכו.⁸

בדרך זו המשיך ונקט גם ר' נתנאל ווייל בחיבורו "קרבן נתנאל" על פסקי הרא"ש במסכת ראש השנה:

ומדי דברי בו זכור אזכרנו. מה שאומרים באותו פזמון: "לפני קונן תחנתנו הפילי", חרוזה זו לא ישרה אצלי, שנראה כמתפלל לאמצעי. וזהו היסוד חמישי משלוש עשרה עיקרים - שאין ראוי לעובדם להיותם אמצעים לקורבה אליו, אלא אליו בלבד יכוונו המחשבות, ויניחו כל מה שזולתו.⁹

ר' נתנאל וייל התנסח בעדיניות, וכתב רק שהחרוז "מידת הרחמים עלינו התגלגלי, ולפני קונן תחנתנו הפילי" אינו ישר בעיניו. אפשר שזהירות זו בלשונו נובעת מעובדת היותו הפיוט הזה קדום ומקובל, או מכך שאין מדובר בפנייה למלאכים אלא למידה ממידותיו של הקב"ה ואפשר שיש מקום להבחין בין שני העניינים. אף על פי כן, הוא ראה באמירת החרוז בעיה הלכתית וצד של עבודה זרה.

7 ר' יהודה ב"ר יקר, פירוש התפילות והברכות, מהד' שמואל ירושלמי, הוצאת מאורי ישראל, ירושלים תשל"ט, עמ' עג.

8 מחזור קדום שהתקבל אצל יהודי איטליה, ונדע בשם "מחזור רומי". נדפס עם פירוש קמחא דאבישונא לר' יוחנן טריוויש בשנת ש'.

9 קרבן נתנאל על הרא"ש, מסכת ראש השנה, פ"א סי' ה.

כפי שיובא בהמשך, היו מפוסקי אשכנז שסינגרו על מנהג הפנייה למלאכים בפיוטי הסליחות. ביניהם היו שהביאו סיוע מדברי רבי יוחנן במסכת סנהדרין מד, ב: ריש לקיש אמר: כל המאמץ עצמו בתפילה מלמטה אין לו צרים מלמעלה. רבי יוחנן אמר: לעולם יבקש אדם רחמים שיהו הכל מאמצין את כוחו ואלו יהו לו צרים מלמעלה.

מה כוונת רבי יוחנן שעל האדם לבקש שיהיו הכל מחזקים את כוחו? רש"ם במקום הסביר "שיסייעוהו מלאכי השרת לבקש רחמים, ושלא יהו לו מסטינים מלמעלה". לכאורה פירוש הדברים הוא שעל האדם לפנות אל מלאכי השרת בתפילה שיסייעוהו, ועל כן כתב ר' שמואל שטראשון בחידושו לתלמוד שם: "עייני פירוש רש"י, ומזה יש ללמד זכות על פזמון דמלאכי רחמים... ונוסח מכניסי רחמים אשר רבים גמגמו עליהם"¹⁰. אמנם נראה כי סיוע זה ניתן להידחות. באופן פשוט מושא הפנייה הוא ריבוננו של עולם ולא המלאכים, רוצה לומר שבתפילתו מבקש האדם מריבוננו של עולם שלא יקטרגו מקטרגים על תפילתו. כך יכולים להתפרש בנקל גם דברי רש"י, כמו שכתב במפורש מהר"ל מפראג בספרו נתיבות עולם:

רבי יוחנן סבר שהאדם יבקש רחמים שאל יהיה לו צרים מלמעלה... **שיתפלל אל השם יתברך** שלא יהיה לו צרים. אבל שיתפלל ולומר למלאכים אל תהיו צרים לי זה אין ראוי, רק שיהיה זה דרך התפילה אל השם יתברך¹¹.

מהר"ל שם המשיך לבאר את הסתייגותו, והבחין בין פנייה למלאכים, לבין פנייה לחכם וצדיק. בבקשת אדם מאדם יש מן החסד, שמבקש מהצדיק, שבזכות קרבתו יתפלל ויפעל בעבורו. לעומת זאת, פנייה למלאכים הרי היא כתפילה אליהם, וזה וודאי אינו ראוי. בשו"ת חתם סופר או"ח ח"א סימן קסו התייחס באהדה לדברי מהר"ל, והוסיף לבאר את ההבחנה שבין פנייה לצדיק לבין פנייה למלאך:

דרך להעמיד מליץ בין מלך להדיוט, כשאין ההדיוט חשוב וספון לפני המלך, או אינו יכול להטעים דבריו כראוי. ויען ישראל לפני מלאכי השרת, ואינם צריכים מליץ לפני אוהבם יתברך שמו, והוא מקבל בסבר פנים יפות אפילו בלשון עלגים וגמגום, אם כן המליץ הלז אינו אלא קטנות אמונה חלילה. אך כל ישראל שותפים וגוף אחד ונפש אחד, וכשאחד מצטער גם חברו מרגיש ועמו מצער. על דרך משל התלמיד חכם הוא הראש, והמצטער

10 ראו כיוצא בזה בתשובת ר' אלעזר מגרמיזא בעל הרוקח (מובאת במאמרו של הרב זכטר בישורון הנ"ל) וכן בספר "שיבלי הלקט" סדר ראש השנה סי' רפב ועוד.

11 נתיבות עולם, נתיב העבודה, פרק יט.

שהוא עתה שרוי בדין הוא בבחינת רגל וקצת נזוף, טוב להכניס הראש, כיון ששניהם בעלי דברים, ולא כמליץ בעד אחר.

העמדת מליצים אינה רק חסרת משמעות, אלא היא גם ביטוי לקטנות אמונה וזלזול בכוחם של ישראל, בעוד שפנייה לצדיק אינה בבחינת מליץ שהרי כולנו כגוף אחד, וכשאבר מאברי הגוף חולה יכול הוא לקבל מזור דרך אבר חשוב ובריא יותר.

ג. על הפיוט "שלום עליכם"

כסניף לסוגיית הפנייה למלאכים בפיוטי הסליחות, מצאנו דיון דומה ביחס לאמירת הפיוט "שלום עליכם". הפיוט המוכר מיוסד על ברייתא במסכת שבת (קט, ב) המספרת כי שני מלאכי שרת מלווים את האדם בערב שבת מבית הכנסת לביתו, וכשבא לביתו ומצא נר דלוק ושולחן ערוך ומיטתו מוצעת מלאך טוב אומר: יהי רצון שתהא לשבת אחרת כך, ומלאך רע עונה אחריו אמן בעל כורחו. מקורו של הפיוט במאה השבע עשרה לסה"נ, וזהות מחברו לא ידועה בבירור. המעניין הוא שאף שהפיוט כולו הינו פנייה למלאכים, הוא נהוג להיות מושר בפי כל קהילות ישראל מידי ליל שבת.

יש כמובן לפרש את סוד הפיוט באופן מופשט ולא באופן פשוט, דהיינו שהמלאכים הם כוחות נפשו של האדם עצמו. כך לדוגמה הביא רבי יהושע פלק ב"פרישה" על טור או"ח סימן רסב, ב את מה שכתב ר' יצחק עראמה בספרו "עקידת יצחק" שער מז:

במלאכי עליון אין בהם רע בשום פנים. אבל המה השני כוחות הנמצאות לאדם תמיד; אחד טוב והוא הכח השכלי, ואחד רע והוא הכח התאנני אשר מצד חומר... ויצה"ר כאשר החל לנפול לפניו לא יוכל לקום, אבל יענה אמן בעל כורחו ויסייעהו, ואם בהיפך להיפך.

כיוצ"ב כתב גם ר' יעקב עמדין בספר "מור וקציעה" סי' ג, והוסיף שמצא כך בזוהר פרשת תולדות דף קמד, ב:

תרי מלאכין שליחן אית לבר נש... חד לימינא וחד לשמאלא, ואינון סהדין ביה בבר נש בכל מה דאיהו עביד... וקרין לון יצר טוב ויצר רע.

אך אם נבין את הפיוט כפי הבנתו הפשוטה, הרי שגם הוא בכלל האיסור של פנייה למלאכים.

יש לציין כי בעדות המזרח ובחלק מקהילות אשכנז מוסיפים אחר אמירת הפיוט פסוקים מתהילים: "כִּי מִלְאָכָיו יִצְנֶה לָךְ לְשֹׁמְרֶךָ בְּכָל דְרָכֶיךָ" (צא, יא) ו"ה' יִשְׁמַר יְאִתְךָ וּבּוֹאֶךָ מֵעַתָּה וְעַד עוֹלָם" (קכא, ח). כפי הנראה נועדה תוספת זו לסייג ולהדגיש

שהתפילה איננה מופנית למלאכים, אלא לה' השולח אותם לברכנו, וזו כנראה גם כוונת הפייטן בסיימו כל בית במילים: "מלך מלכי המלכים הקדוש ברוך הוא". חרף סייגים אלו, ערערו פוסקים גדולים וחשובים גם על אמירת פיוט זה. כך לדוגמה נכתב בספר "כתר ראש", בו מובאות הנהגותיו של ר' חיים מוולוז'ין תלמידו הגדול של הגאון מווילנא:

הפזמון "ברכוני לשלום" בליל שבת קודש לא אמר, וכזה בסליחות "מלאכי רחמים" וכו'. ואין לבקש מהמלאכים, כי אין להם כח מאומה, והכל אצלם בהכרח, כאשר האדם זוכה מוכרחים הם לברכו, ואם לאו - אז ח"ו בהכרח מקללין¹².

כיוצ"ב כתב גם ר' יעקב עמדין בסידורו "בית יעקב":

שלא כדין ושלא כהלכה להאריך לשון בבקשה ביום שבת... ובבקשה למלאכים יש חששא נוספת כמ"ש רבותינו זכרונם לברכה: "לא תצווח למיכאל ולא לגבריאל"... מאין לנו לחדש דברים כאלה אשר לא שערום אבותינו... ומנהגי לקבל המלאכים ולומר: "שלום עליכם מלאכי השרת מלאכי עליון, מלך מלכי המלכים הקב"ה" בלבד, כדי לא לשנות המנהג מכל וכל¹³.

הנה לנו שאף ביחס לאמירת הפיוט הנפוץ והמקובל הזה ערערו כמה מגדולי ישראל בשם העיקרון היסודי שאסור לפנות אל שום כוח ומתווך, אלא רק אל רבש"ע מקור הכוחות כולם.

ד. המסנגרים על אמירת הפיוטים

על אף כל האמור לעיל, יש מגדולי אשכנז שהתירו את הפנייה למלאכים באופן פשוט. כך לדוגמה כתב בסוף האלף החמישי ר' צדקיה הרופא בעל "שבלי הלקט":

ואומרים: מכניסי רחמים הכניסו רחמינו וכו', ואין בזה משום משתף שם שמים ודבר אחר, שאינו דומה למה ששנינו: "ליה ולך מזבח" (סוכה מה, ב). והרב ר' אביגדור כהן צדק זצ"ל הביא ראיה על זה מהגמרא בסנהדרין שהבאנו לעיל ומפירושו רש"י שם. וגם במדרש שהש"ר על פסוק "הַשְּׁבַעְתִּי אֶתְכֶם" אומרת כנסת ישראל למלאכים העומדים על שערי תפילה ועל שערי דמעה הוליכו תפילתי ודמעתי לפני הקב"ה, ותהיו מליצי ישר¹⁴.

12 ר' חיים מוולוז'ין, "כתר ראש", בסוף סידור "אשי ישראל" ע"פ דעת הגר"א, ת"א תשכ"ח, סי' צג, עמ' 535.

13 ר' יעקב עמדין, סידור "בית יעקב", לעמברג תרס"ד, עמ' קנ.

14 שבלי הלקט, סדר ראש השנה, סי' רפב.

בעל "שבלי הלקט" הסביר שהנידון שלנו אינו דומה כלל לשיתוף של שם שמים עם כוח אחר, כפי הנראה משום שהפנייה למלאך נעשית מתוך תפיסה שהמלאך הוא שליח בלבד ואינו בעל כוח עצמי ח"ו. בהמשך דבריו הוא מביא את דברי מדרש שיר השירים בו מתוארת פנייה של כנסת ישראל למלאכים שיכניסו את תפילותיה ודמעותיה לריבונו של עולם והיה למליצי יושר עליה, אם כן מוכח שחז"ל לא ראו בפנייה למלאכים דבר אסור, כל עוד ברור כי הם פועלים כשלוחי הקב"ה.

כעין זה כתב גם ר' יעקב עמדין. אמנם בסידורו "בית יעקב" הסתייג הרב עמדין מאמירת הפיוט "שלום עליכם" כאמור לעיל, אך הנה בספרו "מור וקציעה" על הטור, בעניין מה שאמרו חז"ל במסכת ברכות דף ס, ב: "הנכנס לבית הכסא, אומר: התכבדו מכובדים קדושים משרתי עליו... שמרוני שמרוני, עזרוני עזרוני", כתב שמצא דרך ליישב מדוע אין איסור במנהג של הפניה למלאכים:

והייתי תמיה על זה מאוד, כי איך יבקש אדם מן המלאכים "שמרוני עזרוני", ובפירוש אמרו במדרש (ירושלמי ברכות פ"ט ה"א) לא תצווה לא למיכאל ולא לגבריאל, שאין ביד המלאכים שום דבר אם לא נצטוו, ככתוב: "כִּי מִלְאָכָיו יִצְוֶה לָךְ לְשֹׁמְרֶךָ" (תהלים צא, יא). נראה לי עתה ליישב כיון שאומר "משרתי עליו", כלומר הבאים בשליחותו של מקום, הרוצה בשמירת יראיו על ידיהם, הרי תלה הגדולה וחפץ ההשגחה בבעליה, אין קפידא בכך מעתה¹⁵.

גם מהרי"ץ, מגדולי רבני תימן, בפירושו "עץ חיים" לסידור "תכלאל", דחה את ההשגות בנוגע לפיוט "אראלי מרומים" שבסליחות בני תימן. לדבריו אין כל איסור כאשר פונים למלאכים כאל שלוחים שמקור כוחם מהקב"ה, ולא כבעלי כוח עצמי. עוד הסביר שעל כן המשך הפייטן בבקשה שהמלאכים יהיו מליצי יושר לפני "בעל הרחמים", שבזה אנו מורים שבו לבד תלוי הדבר. ראייה לכך הוא מביא מדברי ספר "העיקרים", שם מסביר ר' יוסף אלבו מדוע מותר להשתחוות למלאך, כדרך שמצאנו בתנ"ך, למרות שהעובד לו הריהו עובר על איסור עבודה זרה:

המשתחוה למלאך מצד עצמו וכוחו, הוא מקצץ בנטיעות, והוא עובד עבודת אלילים, שהוזהר עליה בדיבור: "לֹא יִהְיֶה לָךְ אֱלֹהִים אֲחֵרִים עַל פְּנֵי" (שמות כ, ב)... אבל המשתחוה לו מצד מה שהוא שליח ה' הוא מותר, כמו שהמשתחוה לפקיד המלך מצד עצמו וכוחו ומקבלו כאדון, ולא מצד הכוח שיש לו מהמלך הוא מורד במלכות; והמשתחוה לו מצד שהוא שליח המלך, הוא כבוד אל המלך. ובעבור זה היה מותר ליהושע להשתחוות למלאך כשנראה לו בירחו¹⁶.

15 מור וקציעה סי' ג.

16 ר' יוסף אלבו, ספר העיקרים, מאמר שני פרק כח, הוצאת חורב ירושלים תשנ"ה, עמ' רעא.

אם כן, יש להבחין בין התייחסות למלאך כבעל כוח לבין התייחסות אליו כאל שליח¹⁷.

היו מגדולי ישראל שהצדיקו את מנהג אשכנז בדרך אחרת. לדבריהם הבקשה מהמלאכים בפיוטי הסליחות אינה כעבודה זרה או כבקשת אמצעי תיווך, אלא יש בה דרך שפלות, כמי שמתבייש לדבר אל המלך עצמו. כך כתב מהר"י ברונא, תלמידו של בעל "תרומת הדשן":

מה שאנו אומרים: "נא מדה נכונה", וכן "מדת הרחמים" ו"מכניסי רחמים" אינו אלא דרך שפלות ועבדות, שמדבר בפני המלך ליועציו לדבר למלך, והוא בוש בדבר לקרב אל המלך, ואין זה דרך אמצעי כלל¹⁸.

כיוצ"ב כתב גם הנצי"ב מוולוז'ין בפירושו לחומש:

אבל אנו בעוונותינו מבקשים ממלאכי מעלה שימליצו בעדינו. ואין זה אלא כבנו של מלך, שאע"ג שמן המלך אין מניעה שיהא בנו מבקש צרכיו ממנו, מכל מקום בשעה שאין הבן מרוצה לאביו בשביל איזה דבר, אזי מבקש מגדולי המלכות שיפייסו עליו מן המלך, ויודע הבן שאם יהיה מרוצה ונקי מעוון הרי תפלתו זכה לפני אביו יותר מכל גדולי המלכות, אלא שמעשיו הבדילו בינו לבין אביו. אבל אנחנו, בנים אנחנו לה' אלהינו, וכבודו ורצונו יתברך שנהיה מרוצים לפניו ולבקש ממנו, אך בשביל שאנו יודעים שעוונותינו מבדילים בינינו לאביו שבשמים מבקשים אנחנו ממלאכי מרום שיבקשו רחמים עלינו מלפניו יתברך שיקבל תפילותינו לפניו¹⁹.

לדרך זו, הפנייה למלאכים אינה נובעת מחסרון בתפיסה האמונית, אלא מבטאת את ריחוקו של האדם, ומבטאת את הרגשת שפלותו של החוטא, שאינו מרגיש בעצמו ראוי לשאת פניו לאלוהיו.

ה. פשרות מעשיות ושינויי נוסח

מעבר לסנגוריה המהותית כנזכר לעיל, היו רבים מגדולי ישראל שלמרות התנגדותם לאמירת הפיוטים, ניסו ליישב את המנהג באופנים שונים. היו שפירשו את הנוסח באופן שלא יסתור עיקרי אמונה, היו שנמנעו לאומרו באופן אישי מבלי לפרוש מן הציבור, והיו גם שהציעו שינויי נוסח שפתרו את בעיית הפנייה למלאכים.

17 זהו סיוע נאה, אך נראה שיש לחלק בין השתחוויה דרך כבוד, לבין פנייה אליו שיש בה מן ההתייחסות אליו כאל בעל כוח עצמי.

18 שו"ת מהר"י ברונא, סי' רעה.

19 הנצי"ב מוולוז'ין, הרחב דבר, שמות כ, כ.

כך אנו מוצאים כבר אצל ר"י בר יקר בספרו על סידור התפילה, שהציע לפרש כי "מכניסי רחמים" אינם מלאכים בדווקא, אלא זהו שם כולל לצדיקים ולמנהיגי הדור: "כנגד חסידי הדור אנו אומרים, שירבו תחנונים ותפילות לפני המקום להגן על דורן"²⁰. ר"י בר יקר היה מודע כפי הנראה לדוחק שבפירושו לפיוט, ועל כן הוא סיים את דבריו: "ועל כוונה זו ראוי לומר מכניסי רחמים וכיוצא בזה, שייתן דעתו על זה, וה' יצילנו משגיאה". כך גם מהר"ל מפראג, למרות התנגדותו הנמרצת, הציע לפרש כי הביטוי "הכניסו רחמינו" אינו נאמר בלשון בקשה אלא בלשון ציווי, שהאדם מצווה על המלאכים הממונים שיביאו תפילתו לפני ה'²¹. מהר"ל הרגיש שהסבר זה אינו פשוט של פיוט, ועל כן הוסיף והציע הסבר הגון ופשרה מעניינת בגרסת הפיוט: מה שמבקש מכניסי רחמים הוא תפילתו אל השם יתברך כי מכניסי רחמים יכניסו רחמינו, ולפי זה ראוי להגיה: מכניסי רחמים יכניסו רחמינו, משמיעי תפילה ישמיעו תפילתנו, מכניסי דמעה יכניסו דמעותינו, ולכך: ישתדלו וירבו תחינה ובקשה. וכך ראוי, שהתפילה היא אל השם יתברך, שמכניסי רחמים יכניסו רחמינו.

הפנייה הראויה היא לקב"ה, ובקשתנו ממנו שהמלאכים יעשו את עבודתם נאמנה, ותפילותינו יגיעו עדי. כיוון שכך, במקום לומר: "מכניסי רחמים הכניסו רחמינו", יש לומר: "יכניסו רחמינו". כעין זה אנו מוצאים עדות של ר' חיים מוולוז'ין שרבו הגאון מוילנא היה משנה בנוסח הפיוט "מלאכי רחמים משרתי עליון, חלו נא פני אל במיטב הגיון" והיה אומר: "אבות העולם אהובי עליון"²². ורבי יעקב צבי מקלנבורג בפירושו לסידור גרס בדומה לדברי מהר"ל: "יחלו נא פני אל", כפונה אל רבש"ע ולא כמבקש מהמלאכים. כיוצא בזה נוהג לומר אחד ממיחדי בעלי התפילה אצלנו בישיבה: "מידת הרחמים עלינו תתגלגל, ולפני קוננו תפילתנו תפיל"²³. החרוזה אמנם אינה מתיישבת כל כך מבחינת המצלול, אך דומני שמתיישבת בהחלט בנפש האדם. במהדורת קורן החדשה הציעו בהערה נוסח נאה אחר: "...עלינו נגלגלה / ...תחינתנו נפילה / ...רחמים נשאלה / ...וכל ראש למחלה".

"החתם סופר", שיתף במנהגו ובדרכו האישית להתמודד ולהתפשר עם סוגיה בעייתית זו:

גם פזמון "מלאכי רחמים" וסליחה י"ג מדות האמורות בחנינה יש למנוע.

20 ר' יהודה ב"ר יקר, פירוש התפלות והברכות, שם.

21 יש לסייע לדבריו מר"א בעל הרוקח שכתב ב"ספר השם" באופן מפורט על השבעת מלאכי "מכניסי רחמים". ראו בזה הרב זכטר במאמרו בישרון ג שם.

22 ר' חיים מוולוז'ין, "כתר ראש" ראו לעיל הערה 15.

23 ידידי הרב שי וינטר.

מכל מקום אנו אומרים עם הציבור, "הן אל כביר לא ימאס" ו"דילוגו עלי אהבה". אך "מכניסי רחמים" דרכי להאריך בנפילת אפים עד שהגיע שליח ציבור לשומר ישראל²⁴.

אם כן, במקום שיכול היה להאריך בעניינים אחרים לא אמר סליחות אלו עם הציבור כלל, אך כשהדבר לא היה אפשרי לימד סנגוריה על המנהג שגם אם אינו ראוי מכל מקום הריהו בכלל "ודילוגו עלי אהבה"; רוצה לומר שהקב"ה סולח ומקבל את טעות העושה מתוך כוונה טובה.

1. הסגנון הפיוטי; היתר ושוברו בצדו

כאשר בוחנים את הסוגייה במבט חודר, האמת ניתנת להיאמר שחרף ניסיונות הסנגוריה ודרכי הפשרה לסוגיה, ברורה פשוטה ומאירה יותר היא השקפת הפוסקים שהביעו מורת רוח מהפנייה לכוחות ולמלאכים. ניסח זאת היטב הרב יוסף דב סולובייצ'יק בלשונו הספרותית הרהוטה:

אין אדם זקוק לעזרת אחרים כדי לגשת אל האלהים ואין הוא צריך למליצי יושר ומבקשי רחמים, לשלוחים ולסנגורים. כל זמן שידפוק על שערי שמים, יזדקקו לו. לא רק שאין בני אדם מתפרנסים זה מזה מבחינת זיקתם לאלהים, אלא שאינם זקוקים אפילו לעזרת מלאכים ושרפים. אחד משלושה עשר עיקרי הדת הוא ש"לו לבדו ראוי להתפלל ואין ראוי להתפלל לזולתו". וכשהחמה היא בראש האילנות, וכנסת ישראל שקויית געגועים וחולת אהבה, מתרפקת על דודה ושופכת את נפשה בתהילות ובתשבחות "בשלוש עשרה מידות כי לא נשלות", היו הרבה מגדולי ישראל מדלגים על החרוז היפה: "מידת הרחמים עלינו התגלגלי, ולפני קונך תחניתך הפילי, כי כל לבב דוי וכל ראש לחלי". ההלכה רואה בתפילה זו סטייה משביל השקפתה²⁵.

אלא שאם נתבונן שוב בדברי הנצי"ב מוולוז'ין, ראש בית המדרש של תלמידי הגאון מווילנא, שהיה מעוז ההתנגדות לפיוטים אלו, נדמה כי ההסבר הקולע לתנועת הנפש הרואה בעין יפה פיוטים אלו ונסמכת עליהם בערגה מצוי במישור אחר לחלוטין. הנצי"ב הסביר כי אין בזה דרך פנייה לאמצעי כלל, אלא ביטוי לשפלות האדם ותו לא. כך כתבו ונימקו פוסקים רבים וטובים²⁶.

24 שו"ת חת"ס או"ח ח"א, סי' קסו.

25 הגר"ד סולובייצ'יק, איש ההלכה גלוי ונסתר, ירושלים תשל"ט, עמ' 45.

26 מהרש"ם שו"ת דעת תורה סי' תקפא, פירוש "עלי תמר" על ירושלמי ברכות פ"ט ה"א, ילקוט יוסף בהלכות בית הכסא סימן ג סעיף ז, ז ועוד.

כעין זה אנו מוצאים כבר בסיפור הידוע אודות ר' אלעזר בן דורדיא, שבצר לו אמר: "הרים וגבעות בקשו עלי רחמים, אמרו לו: עד שאנו מבקשים עליך נבקש על עצמנו... שמים וארץ בקשו עלי רחמים, אמרו: עד שאנו מבקשים עליך נבקש על עצמנו... חמה ולבנה בקשו עלי רחמים, אמרו לו: עד שאנו מבקשים עליך נבקש על עצמנו"²⁷. ודאי אין כוונת התלמוד לומר שהיה מדבר עם ההרים והגבעות, השמים והארץ וכל צבאם, אלא כמו שפירש הריטב"א שם שהדברים נאמרו דרך מליצה:

כלומר הוא עצמו אמר בלבו: למי אלך, להרים ולשמים ולכולהו? הן עצמן צריכין לבקש רחמים בשבילם, ואילו היה להם פה היו משיבין לו: לא נוכל לבקש עליך. וכעין זה מצינו בכמה מקומות, לא שמדברים ומשיבין, אלא מסברא אנו אומרים שאם היו מדברים היו משיבים כן.

זהו דרכו של הפיוט, וזהו סגנונו של הפייטן. דברי הרמב"ם והרמב"ן שייכים לתחום השכלתני והפסקני, אך הסגנון הפיוטי סגנון ציורי הוא, והתפילה מקום הרגש היא. כאשר נוקט הפייטן דימוי של פנייה למלאכים למידות ולכוחות מבקש הוא לרתום את לב האדם, ולבטא בכך את רגש השפלות והבושה המתקשה לפנות אל הבורא באופן ישיר ופשוט. אין צורך לשפוט את לשון הפיוטים מילולית, אלא באופן אומנותי ושירי. לדרך זו, באומרו "מכניסי רחמים הכניסו רחמינו" איננו מתכוונים באמת לבקש מכוחות עליונים וחיצוניים לנו שיכניסו רחמינו, ואיננו פונים אליהם כלל, אלא שאנו מגלים את גודל מבוכתנו אל מול מציאות חיינו העגומה, ומבטאים את עוצמת רצוננו להיעזר כביכול בכל כוחות הסגוריה שבעולם על מנת לתקנה²⁸.

פירוש זה דומה במקצת לפירושי המפרשים שהציעו תיקונים בנוסח הפיוטים, אך להסברנו זוהי משמעותו העמוקה של הפיוט וזוהי דרכו של הפייטן, ואין כל צורך לערוך בפיוט שינוי טקסטואלי כדרישת איש האמונה ואיש ההלכה. וכבר הייתה מי שניסחה זאת באופן מופלא:

כל שנה לקראת ראש השנה מתנגנות בי המילים "מכניסי רחמים הכניסו רחמינו", תמיד הן מלוות באותה תנועה בנפש, תנועה של תחנונים. בדמיוני אני רואה חיילות וגייסות של "מכניסים", כמו מלאכים שכל חייהם יועדו רק לתפקיד זה, והם עומדים בשער ומכניסים את רחמינו לפני בעל הרחמים. חלקם חורצי גורלות, המשאירים בחוץ תפילות שאינן ראויות. חלקם מליצי

27 ע"ז דף יז, א. ראו בתשובת ר' אלעזר מגרמייזא וכן בדברי מהר"י צלאח הנ"ל שגם הם הסתייעו מספור זה, אלא שנראה מדבריהם שהבינוהו כפשוטו.

28 הדברים מזכירים את דברי הנצי"ב בהקדמתו ל'העמק דבר' על כך שהתורה היא שירה ולא פרוזה ועל המשמעות הרחבה של עובדה זו, ובין השאר הדברים באים לידי ביטוי בכך שאין כוונת המשורר שהקורא יתייחס למילים ולביטויים שבשיר כפשוטם מה שא"כ בפרוזה, עיי"ש.

יושר ודוברי רחמים המדובבים ומשככים את הכעס הגדול של יום הדין. בעיני זוהי תסמונת הבהלה חסרת האונים והחשש התהומי שמא איני ראויה לעמוד לפני ולפנים. הפחד מפני הכנות הפשוטה של האמירה שאי אפשר לסרב לה גורמת לחיפוש ארוך ומייגע אחר מתווכים שיעלו ויביאו ויגיעו וייראו, כדי שייראה ויירצה וישמע וייפקד²⁹.

אלא שבאופן פרדוקסאלי - דווקא דרך הסברה נאה זו, המצביעה על הקושי הנפשי של העמידה בפני המלך, מבהירה יותר מכל את הבעיה אליה כיוונו חיציהם גדולי ההגות ופוסקי ההלכה. ניזכר בדברי התלמוד הירושלמי:

בשר ודם יש לו פטרון, אם באת לו עת צרה אינו נכנס אצלו פתאום, אלא בא ועמד לו על פתחו של פטרונו, וקורא לעבדו או לבן ביתו... אבל הקב"ה אינו כן, אם בא על אדם צרה, לא יצווח לא למיכאל ולא לגבריאל, אלא לי יצווח, ואני עונה לו מיד.

הדיון אינו הלכתי גרידא, אלא נוגע לתפיסת עוצמת קרבתנו אל היושב במרומים בכל מצב. גם אם הקריאה הנואשת אל שומרי הפתחים במקום אל המלך בעצמו נובעת מחוסר היכולת או היעדר אומץ להישיר מבט, הרי שאף אם מילותינו אינן גדולות ונשגבות הרי הן הרצויות ביותר שם למעלה, כי הן נובעות באופן ישיר מפנימייתנו. לדיבור האישי והאותנטי של האדם אין תחליף, גם לא בדמות מלאך.

אלא שדווקא ממקום זה בוקעת ועולה תובנה מעמיקה ומרתקת:

הכלים לפתיחת השערים כבר שזורים בי... מכניסי רחמים - הם לב רחום ואוהב, ופנים שיידעו להאיר את האהבה הזו פנימה. מכניסי תפילה - הם לב משתוקק, ופה שידע למלל את הרחשים הגועשים פנימה. מכניסי צעקה - הם לב זועק וגרון שיהווה לו שופר, להדהד אותו בקול גדול פנימה, ומכניסי דמעה - הם לב שבור ועין שתדע לבכות את הכאב פנימה. כי שערי דמעה לא ננעלו. הם פתוחים ופעורים ומחכים, ולא צריך שום מפתח וגם לא "מכניסים", רק כנות אמיתית של בכי, שלא תהיה לו ברירה אלא להיכנס לפני ולפנים³⁰.

הווי אומר; יכול, ואולי אף חייב האדם לראות את מילות הפיוט כמבטאות את רחשי ליבו וחושפות את פנימיות נפשו, ממש כמו בפירוש הריטב"א למחשבותיו של ר' אלעזר בן דורדיא.

כנים הדברים, עמוקים ופשוטים כאחד, ומזכירים הם משל נאה שסיפרו

29 כך נכתב לפני מספר שנים בשם עדי לוי באתר 'הזמנה לפיוט', ואני מביא את מקצת הדברים בלשונם.

30 שם.

חכמינו. מעשה שכעס האריה על הבהמות והחיות. שאלו מי ילך בראש לפייס את המלך? אמר להם השועל: אני אלך, שיש בידי שלוש מאות משלים לפייסו! אמרו לו: נאה! הלך מעט ונעצר. שאלוהו: מה זה? אמר להם: שכחתי מאה משלים... אמרו לו: ניחא, פייס אותו במאתיים! הלך קמעא ונעצר שוב. שאלוהו לפשר הדבר וענה: שכחתי עוד מאה... אמרו לו: פייסו במאה הנותרים! כיון שהגיע בראש החבורה לפני האריה המלך, אמר להם: שכחתי הכל, אין ברירה, אלא על כל אחד ואחד לפייס את המלך בעצמו...³¹

משל נפלא זה היה מספר הבעל שם טוב כרמז לימי התשובה³², והסביר שכוונת השועל הייתה שהנתינים ייכנעו באמת ולא יסמכו על מליצים ומתווכים, אלא ישתדלו כל אחד עבור עצמו. תחושת החידלון והשפלות המביאה את האדם להרגשת צורך בשליחים ממצעים ומתווכים חשובה היא, אלא שלעיתים אין זו אלא איצטלא של שכלתנות צדקנית המכסה על הירות וזיחות דעת, ובתוכו פנימה יכול האדם לחוש בקרירות נפש, כי אין לו כל סיבה שלא לסמוך על כוחו, שהרי טוב וישר הוא. על כיוצא באלו אמר הרש"ר הירש בחריפות אופיינית: "מכניסי רחמים - זהו עניין אהוב על הקלים והחצופים"³³...

גם הביטחון באותם כוחות, יהיו אשר יהיו, פעמים שנצרך הוא. בלעדיהם אנו עלולים להמשיך להתחפר במצבנו, ולא נצעד קדימה אל המלך. השועל בחוכמתו הביא אותנו אל המלך, אך בעמדנו לפניו ממש לא נוכל עוד להיתלות במתווכים שמחוצה לנו, ולא נוכל עוד להתחמק מלפנות אליו ישירות. העמידה לפני המלך בידיים פשוטות, לא זו בלבד שהיא מכריחה אותנו להתמודד עם הדרוש תיקון, אלא למעלה מזאת, היא נוסכת בנו ביטחון ביכולתנו לשוב, ונותנת לנו את הכוחות לפעול ולתקן.

31 בראשית רבה פרשת וישלח פרשה ע"ז בתרגום עצמי.

32 ספר כתר ראש סימן לח.

33 הרש"ר הירש, תשובה לחתנו ר' מיכאל לוי, תרגום מגרמנית. לתשובה במלואה ראו מאמרו של הרב שפרכר בישורון ג' עמ' תשכח. ראו גם חריפות לשונו של ר' אלעזר מגרמייזא בתשובתו הנ"ל: "ויצמח ארז אחד מן הקיר, את בוראו לא הכיר, ידו שלח מן החור, תוארו שחור משחור... הביט למרחוק, פיו פער לבלי חוק... והוא אומר לקוני ורועי, ורוכב על שביעי, אסור להכניס לו אמצעי, או לשים לפניו מליץ להכניס לפניו צעקות ובכיות, כי יודע כל בוחן לבבות וכליות, ובהכניסו אמצעי בתפילתו, ידמה למר אנוש בכוונתו".